

Radovi na crkvi i groblju Svetog Spasa na vrelu Cetine¹

Stjepan GUNJAČA
(1909.-1981.)

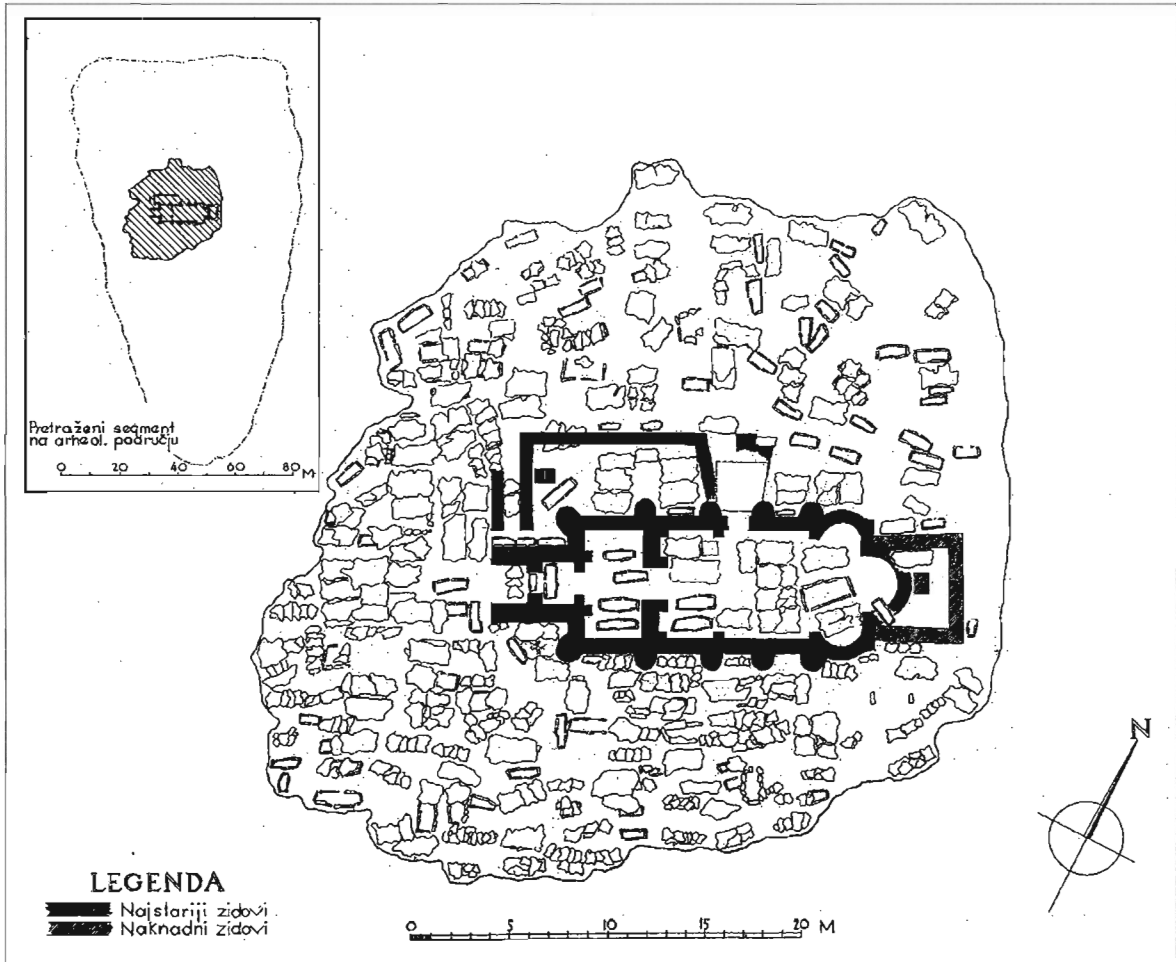
U selu Cetini, na vrelu istoimene rijeke, vide se ruševine crkve sv. Spasa s ogromnom nekropolom od nekih 730 vidljivih stećaka. Objekt kao ruševinu prvi put susrećemo u literaturi kod Fortisa 1774. god. u poznatom "Viaggio in Dalmazia", zatim u Lovrićevim "Osservazioni..." no s tim objektom se još nitko naučno ne zabavlja sve do pod konac prošlog stoljeća. Godine 1870. na nju opet skreće pažnju Valentino Lago u naivnom prikazu u svojim "Memorie sulla Dalmazia II.", a godine 1881. osvrnuo se na njih letimičnim prikazom Alačević u petom godišnjaku splitskog "Bulletina" izjasnivši se, da je crkva kao i njen zvonik iz mnogo mlađeg doba. On prvi donosi netočan tloris, u kojemu ima izmišljenih detalja. Dvije godine kasnije u Vjesniku hrv. arheološkog društva opisuje objekt Zlatović pod naslovom "Stara crkva i grobište u vrelu Cetine". Prikaz je dosta površan, a crtež i tloris, koji mu je priložen, nosi biljeg žurnog skiciranja pa onda nadopunjavanja kod kuće, zbog čega su nastale krupne omaške.

Posljednji opis dao je Marun u Starohrvatskoj prosvjeti 1895. god. pod naslovom "Starohrvatsko groblje sa crkvom sv. Spasa u Cetini". Ipak je i njemu ponešto i krupno izmaklo, ma da je intuicijom iskusnog terenskog istraživača pod zemljom ponešto i naslutio. On je napravio novi tloris, kao i raniji, pun grešaka. Ali ima i gorih posljedica, jer su njegove greške ušle u naučnu literaturu tako kod: Vasića u "Arhitektura i skulptura u Dalmaciji" (1922.), Strzygowskog "Starohrvatska umjetnost" (1927.), Karamana "Iz kolijevke hrvatske prošlosti" (1930.).

Danski je arhitekt Dyggve napravio reviziju snimanja i tloris objelodanio u "Forschungen in Salona III." (1939.), no i tu se je uvukla po koja greška.

Iz ovoga se vidi, da je objekt po svojoj starosti, obliku i prostranom groblju sa glomaznim stećcima odavna pobudio zanimanje naših arheologa. Kako nisu vršena iskapanja malo se je što imalo pridodati ili oduzeti starijim opisima. Arhitektonski dijelovi urešeni pletenom skulpturom sretali su se po površini groblja;

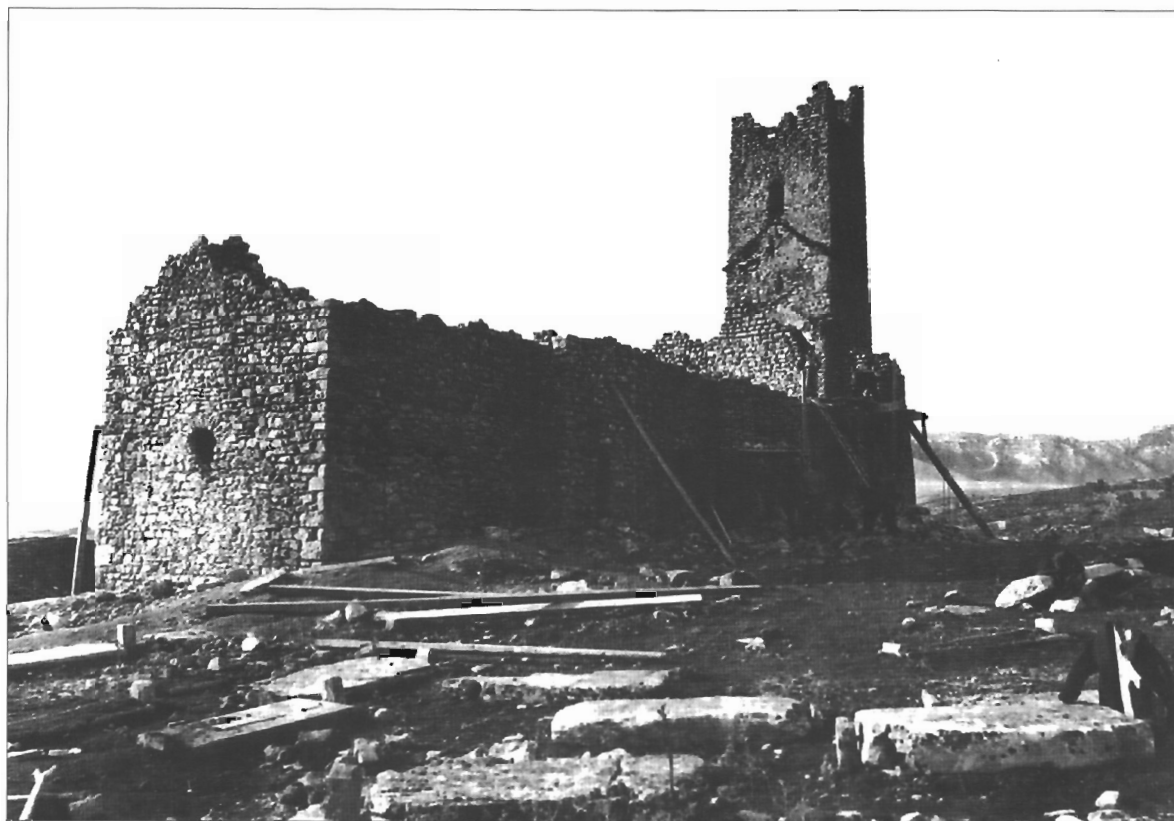
¹ Tekst je pretiskan iz *Ljetopisa JAZU* za godine 1946. - 1948. godinu (Zagreb, 1949.). Izvorniku je dodano nekoliko ilustracija (prijedlozi rekonstrukcija koje je po ideji S. Gunjače izradio tadašnji muzejski konzervator Bartul Petrić), nastalih temeljem kasnijih istraživanja, a svrha im je pojašnjenje ukupne problematike istraživanja crkve Sv. Spasa na vrelu Cetine.

jedan fragment nalazio se uzidan u zidu crkve i taj je skupa sa zaostalom "strehom" u zvoniku prouzrokovao, da se crkva u posljednje vrijeme, s obzirom na postanak, bilježi kao kasno srednjovjekovna. Usto gomila koja potječe s obrušene crkve unutar i oko nje, pozivala je pod konac XIX. stoljeća L. Maruna na arheološko istraživanje, no to mu nikako nije pošlo za rukom zbog raspirene vjerske intolerancije u Vrličkoj krajini, tako da je jedva izmakao životnoj opsnosti, kad je pristupio objektu u namjeri da izvede arheološka iskapanja. Otada sve do 1947. godine nije se poduzimalo ništa. Samo je oko 1932. god. učitelj Sokol, potaknut željom, da će naći ko zna kakvih dragocjenosti, raskopao jedan grob u unutrašnjosti crkve, i tada se, kako pričaju seljaci, namjerio na fragment zvona s ostacima pisma, za koje se ne zna, gdje se sada nalazi. U groblju je 1939. god. pod najvećim stećkom sa sjeveroistočne strane crkve seljak Đuro Preočanin našao skelet s aplikama gotičkog pojasa, koje su 1946. god. nabavljene za Muzej hrvatskih starina.

Otkako se počelo intenzivno voditi računa o ovoj građevini, bespomoćno se moglo samo konstatirati njeno stalno rušenje. Na Marunovoj fotografiji iz 1894. god. opaža se trijumfalni luk koji seže pod sam svod, a danas ga više nema. Luk se je negdje iza 1900. god. srušio. Seljaci su nosili kamenje za ogradne zidove svojih njiva, neki su razbijali sedrene svodove zvonika misleći, da će im sedra poslužiti za krpjenje mlinskih kola. Zvonik je na pročelju u svom podanku bio sav izglođan i prema vrhu na

Iskopine crkve i dijela groblja Sv. Spasa na vrelu Cetine (1947. - 1948.)

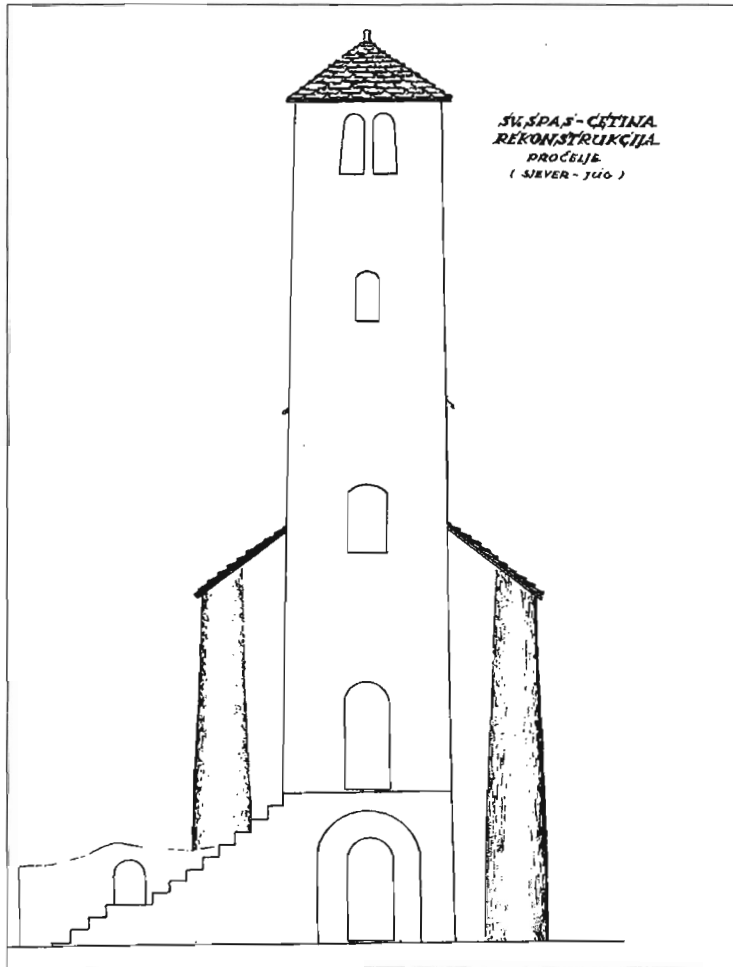
**Konzervacija i restauracija crkve
Sv. Spasa, pogled sa sjeveroistoka**

više mjesta raspukao, te je malo jača vremenska nepogoda prijetila opasnošću da ne izgubimo jedan od najstarijih, a svakako najveći među najstarijim zvonnicima. Kamenje se sa crkvenih zidova, naročito sa izrazitih kontraforata, danomice odronjavalo. U posljednje vrijeme kislinske formacije lišile su objekt krasnog okvira, posjekavši stoljetne hrastove, koji su se nalazili naokolo njega. Rječju, sve je vodilo neizbježnoj propasti.

Tešku baštinu starih vremena brisalo je novo progresivno doba, u kojem se odmah poslije oslobođenja pristupilo konzerviranju starih arhitektura. Godine 1947. na prijedlog uprave Muzeja Hrvatskih starina, Kulturno-umjetnički odjel Ministarstva prosvjete NRH dodijelio je dotaciju od 150.000 Din, da se izvedu prvi elementarni radovi na popravljaju ove crkve.

Radom je upravljao Konzervatorski zavod u Splitu, a izvodio ga je direktor Muzeja Hrv. starina dr. Stjepan Gunjača.

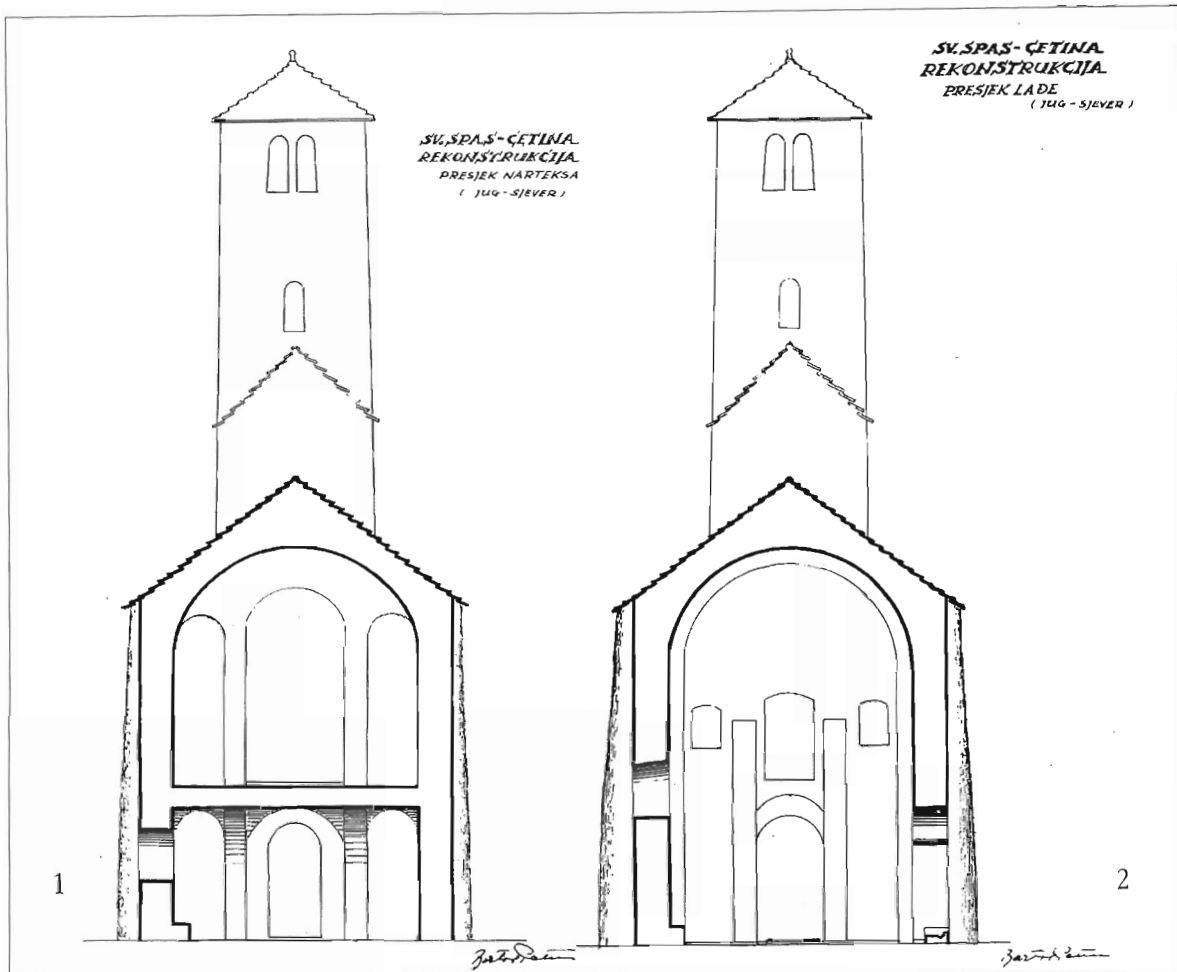
Na ruševnoj zgradi crkve izvršeni su samo osnovni popravci, koji su imali u prvom redu spriječiti dalje propadanje, a zatim su vršene rekonstrukcije pojedinih dijelova ondje, gdje su za to bili razlozi. Tako su popravljene derutne površine zidova, sa kojih se, naročito sa kontraforata, vjekovima osipalo kamenje, pa su sve rupe vanjskih površina na crkvi zakrpane opet starim kamenom, koji se nalazio u blizini crkve i groblja. Izvedeno je plombiranje sa čvrstom cementnom masom unutar rasklimanih dijelova zida, naročito sjevernog zida, koji je zbog bure bio najviše izložen oštećivanju. Na isti se način postupilo sa trošnim zvonikom, ali samo na njegovu najdonjem dijelu, odakle je faktično i prijetila opasnost, da se čitav zvonik ne sruši. Njegov vrlo trošan srednji i gornji dio nije mogao biti obuhvaćen jer je zbog kratog vremena, a pred samu zimu stajala na putu naročita

**Prijedlog rekonstrukcije
zapadnog pročelja crkve Sv.
Spasa**

poteškoća, kako da se izgradi visoka skela. Da se zvonik bar pri donjem dijelu jače učvrsti, ispunjen je sav dio prošupljenog čeonog zida, kojemu je, pošto su obnovljena dvojna vrata, vraćeno staro lice. U njemu se s istog razloga nad ulaznim vratima rekonstruirao (uvijek na osnovu postojećih elemenata) sedreni svod, koji se s gornje strane pokrio pločnikom laganog nagiba, da se ne bi zadržavala voda, koja ulazi kroz otvore zvonika. Obnovljen je još jedan svod nad prolaznim vratima pod matroneumom i izdignuti su bočni piloni s obadviju strana ovog svoda. Nad sporednim ulazom u crkveni brod, koji se nalazi na bočnom zidu, bila su do temelja porušena dva pobočna zida, koja su obnovljena do svoje prvobitne visine, a isto tako i treći, završni, od kojeg je samo srednji dio preostao i stršio, da se svaki čas očekivalo, da se sruši. Sad je to sve čvrsto povezano.

Nego pri vršenju popravaka trebalo je istražiti stanje zidova pri donjem dijelu, gdje su bili zasuti nasipom, a to je značilo vršiti parcijalna arheološka iskapanja. Da se pri tome odabere jedan sistem, ne gubeći iz vida dalje nastavke iskapanja prostrane površine groblja, a da se dotle ne napravi rupa, u kojoj bi se trajno zadržavala voda, zahvatio se je neobično uzdignuti teren, nasred kojeg se nalazila crkva, koja je obrušavanjem i pridonijela ovom uzdizanju. Na ovom nasipu nalazilo se nekoliko stećaka, a to je dokaz, da su grobovi pokriveni stećcima kasniji od rušenja crkve. Rov je udaren duž južne ivice nadignutog terena po prilici deset metara daleko od južnog bočnog zida crkve, a onda se

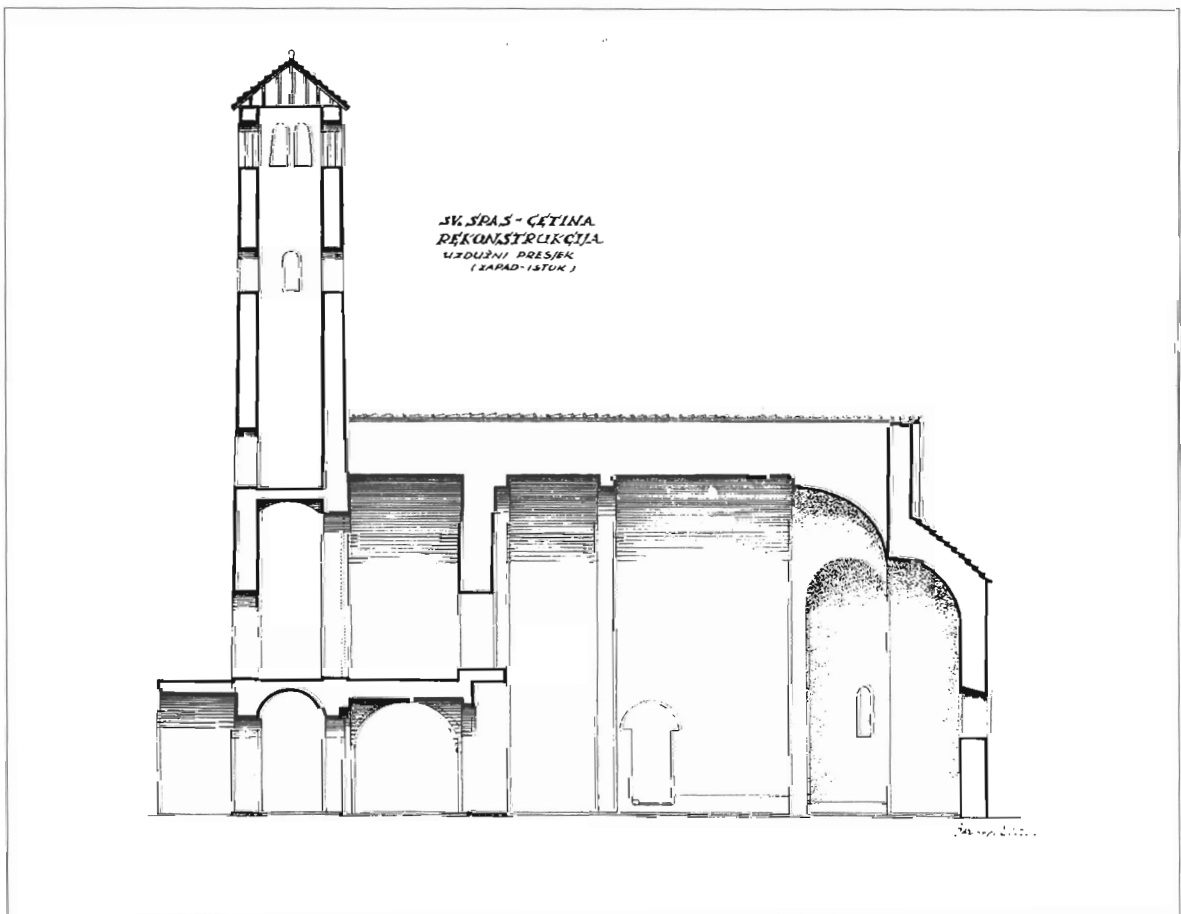
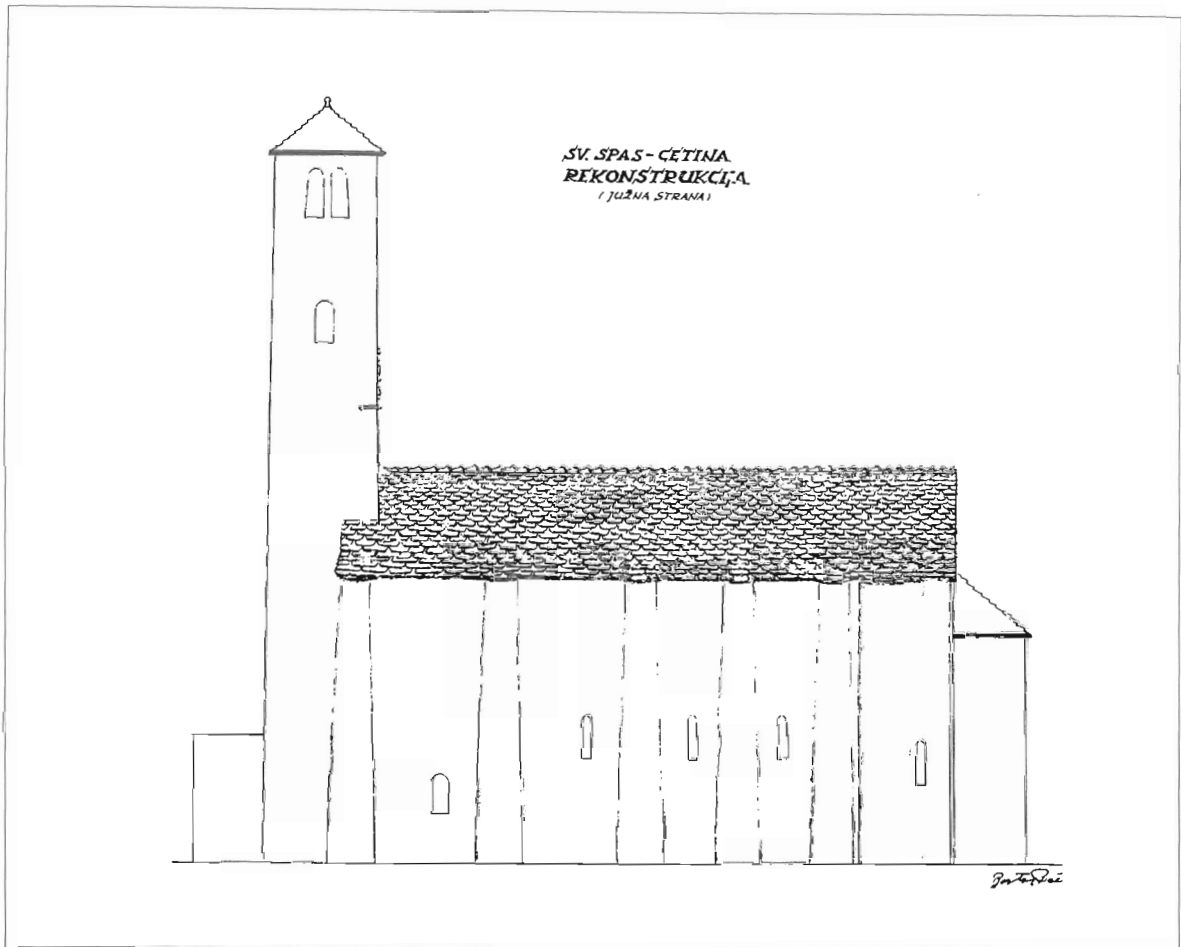
- Crkva Sv. Spasa:**
1. prijedlog rekonstrukcije
(presjek predbroda)
2. prijedlog rekonstrukcije
(presjek broda).

skrenulo iskapanjem prema ovom zidu. Osim stećaka, od kojih su toliki bili vidljivi, naišlo se još i na druge nešto zasute, ali je značajno, da se ispod njihova dna pronašao raniji niveau starohrvatskih ovalnih grobova. U početku se otvorilo samo nekoliko grobova. Pod stećcima se redovito nije nalazilo priloga, dok je u starijim grobovima bilo ponegdje i nakita (naušnice, prstenje).

Uglavnom se je raskrivala zemlja s namjerom, da se situacija snimi, no kako se nije moglo doći do arhitekta, to sam bio prisiljen da snimanje obavljam sam, a kasnije i uz povremenu pomoć kolega M. Suića i J. Posedela.

Paralelno se čistila i unutrašnjost crkve i došlo se do njena pločnika, koji su uglavnom sačinjavale neuredno postavljene nadgrobne ploče oblikih prostih stećaka. Pri ovom radu javila se obla apsida, koju je naslućivao i u nacrtu hipotetično naglasio Marun. Našli su se i temelji dviju oltarskih baza iza ove oble apsida.

Pomoću ovih rezultata i kontroliranja ranijih tlorisa, koji su pretrpjeli bitne izmjene, mogao sam utvrditi, da je prvobitna crkva, t. j. prije rušenja oble i produženja s novom uglatom apsidom, svojim tlorisom predstavljala očit prijelaz iz slobodnih centralnih oblika našeg crkvenog graditeljstva u rane kanoničke oblike crkvene bazilikalne arhitekture pa prema tome njen postanak možemo datirati u deseto stoljeće (vidi: S. Gunjača "Rezultati arheološkog istraživanja u Staroj Vrlici" - Slobodna Dalmacija, Split 1. I. 1948. broj 911).

Rad, koji se počeo izvoditi pod kraj 1947. god., prekinula je zima. Ostali su razgrnjeni ali neistraženi grobovi s južne i zapadne strane crkve; unutrašnjost crkve nije bila do kraja očišćena ni istražena, a osim toga, dio zapadne, čitava sjeverna i istočna strana nadignutog terena okolo crkve nije bila načeta. Rad je trebalo svakako nastaviti pa se uprava Muzeja hrvatskih starina obratila na Jugoslavensku akademiju, koja je dodijelila 50. 000 Din za istraživanje odgrnjenih grobova i zatrpavanje raskopane površine. Usto je Prosvjetni odjel Oblasnog NO za Dalmaciju dostavio dotaciju od 40.000 Din, te se je rad u jesen 1948. god. nastavio. Do temelja je istražena površina razgrnuta 1947. god. U sloju starijih grobova, koji su bili pretežno ovalnog oblika, našlo se nakita, naušnica i prstenja. Pri tom je istražen prostor unutar crkve. U njoj su po čitavoj površini nađeni duboki grobovi ozidani čvrstim zidom, a pokriveni velikim monolitnim pačetvorinastim pločama. Ovi grobovi su iz kasnijeg doba. Priloga u njima bilo je veoma malo. Karakterističan je za određivanje njihove starosti nalaz novca iz crkve XIV. stoljeća.

Razgrčući zemlju pod samim zvonikom ukazali su se novi zidovi izvan crkve. Ovdje se radi o vrsti crkvenog dvora, iz kojeg su vodile stepenice na presvođenu terasu nad glavnim ulaznim vratima, a odatle se kroz gornja vrata na zvoniku ulazilo u matronej.

U blizini glavnog ulaza, pred zvonikom, kao spolia u kasnijem grobu, nađena je nekoliko fragmenata, koji potječu sa prvobitne crkvene pregrade. Među njima je čest lijeve strane grede sa volutama pri gornjem rubu, ispod kojega je rebro, a pod ovim natpisno polje s ostatkom natpisa CA HUPPANUS..... Tu se dakle radi o nekom starohrvatskom županu, možda samom donatoru. Desna greda je kompletna, samo što je napukla izgleda na samom grobu. Nađena je u dva dijela, koji se mogu spojiti, a njena cjelokupna dužina iznosi 195 cm. Na njoj se nalazi natpis: I ET ANIME MEE ET MATRIS MEE NOMINE NEMIRA ET FILIIS MEIS NOMINE.

Ovdje se spominje majka, valjda županova, imenom Nemira i sinovi, vjerojatno opet njegovi, kojih se imena nisu pronašla.

Pismena su pretežno semiuncijala, kakva se nalaze u kodeksima od V. do IX. vijeka, a to je kao naknadna potvrda najnovijoj tvrdnji, da je crkva starija od XI. vijeka. Osim ovog nalaza našlo se još fragmenata sa pleternom skulpturom bilo kao spolia u grobovima, bilo slobodno u nasipu. Napomenuti je ovdje, da se na jednom mjestu sa sjeverne strane crkve našlo sličnih djelova maltera sa šarolikim bojama, a to govori za ostatke freski. Kako je na dnu nasipa, gdje se to našlo, bio debeo sloj kreča, ovdje se vrlo vjerojatno radi o rupi, u kojoj se gasio kreč i kad se kreč upotrebio rupa se zasula ruševnim materijalom, među koji je dospio i malter od freski. Bit će da je freska bila u prvobitnoj poluobloj centralnoj apsidi, koja je zbog produžavanja crkve negdje u XIII.-XIV. stoljeću do temelja bila srušena.

To sudim i zbog toga, što se na desnoj pobočnoj apsidi opažaju još tragovi freski.

Prijedlog rekonstrukcije južnog pročelja crkve Sv. Spasa

Prijedlog rekonstrukcije uzdužnog presjeka (zapad - istok) crkve Sv. Spasa

Ovom prigodom radilo se na istraživanju grobova na preostalom dijelu naokolo crkve, pa je tako sav nadignuti teren oko nje istražen izuzevši malog dijela kod pobočnih vrata. Grobovi su istog karaktera kao i oni s južne strane crkve, koji su otkopani 1947. U grobovima donjeg sloja našlo se priloga. Istražilo se ukupno 340 grobova.

Pri svim radovima, naročito kod snimanja, pomagali su gg. Bartul Petrić i Tomo Marasović.

Poslije istraživanja sve je naokolo crkve zatrpano, tako da se temelji crkve nalaze 60 cm ispod nove razine, a to zato da se ne zadržava voda, što će se opet sniziti kad se susjedni teren narednim istraživanjem slegne.

Kako se iz ovog kratkog prikaza vidi, radovi na ovom položaju tek su započeli i treba ih nastaviti i što se tiče restauriranja crkve i arheološkog iskapanja.

***Konzervacija i restauracija crkve
Sv. Spasa, pogled s juga***